

कुत्स आङ्गिरसः। १ उषाः (उत्तरार्धस्य) रात्रिश्च, २-२० उषाः। त्रिष्टुप् ।

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा।

यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥ १.११३.०१

इदम्- एतत् । ज्योतिषां ज्योतिः- सर्वेषां जडज्योतिषां चैतन्यमयं ज्योतिः । विद्यानां विद्या वा ।
अगात्- आगमत् । चित्रः- असाधारणः । प्रकेतः- प्रकर्षचैतन्यात्मकः । विभ्वा- स्वव्यापनशक्त्या ।
अजनिष्ट- प्रादुरभूत् । यथा । रात्री- मानुषी प्रज्ञा । सवितुः- आत्मसूर्यात् । प्रसूता- सुजाता । एवम्-
तथा । उषसे- दिव्यप्रज्ञायै । सवाय- जननाय । रात्री- मानुषी प्रज्ञा । योनिम्- स्थानम् । आरैक्-
आरोचितवती । अभ्युदयेन श्रद्धयानुष्ठितेन निःश्रेयसाय हृदि स्थानकल्पनं निःश्रेयसेन
विशिष्टाभ्युदयसाधनमस्मिन् मन्त्रे ध्वन्यते ॥१॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः।

समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ १.११३.०२

रुशद्वत्सा- ज्वलद्वत्सा । उषसो वत्सः सूर्यः । ज्ञानोदयफलमात्मा । रुशती- ज्वलन्ती । श्वेत्या-
शुद्धा शुभ्रा । आ- आभिमुख्येन । अगात्- आगच्छत् । कृष्णा- रात्रिर्मनुष्यप्रज्ञा अभ्युदयात्मिका ।
अस्याः- उषसः दिव्यप्रज्ञाया निःश्रेयसात्मिकायाः । सदनानि- स्थानानि । आरैक्- कल्पितवती ।
समानबन्धू- आकाशबन्धू सूर्यबन्धू वा । अमृते- अमृतस्वरूपे । अनूची- क्रमेण सञ्चरन्त्यौ ।
द्यावा- चिदाकाशेन । वर्णं- स्थूलं रूपम् । आमिनाने- जरयन्त्यौ । मीड् हिंसायाम् । चरतः ।

अभ्युदयनिःश्रेयसौ चिदाकाशप्रसादेन स्थूलत्वं क्रमशो जरयन्तौ सूक्ष्मभावनासु चरत इति भावः ॥२॥

समानो अध्वा स्वस्त्रोरनन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ १.११३.०३

स्वस्त्रोः- सोदर्योरभ्युदयनिःश्रेयसभूतनिशोषसोः। समानः। अध्वा- मार्गः। अनन्तः। तम्- तं मार्गम्। अन्यान्या- अन्योन्यम्। देवशिष्टे- विष्णोरनुशासनसंपन्ने। चरतः। सुमेके- सुजनन्यौ। नक्तोषसा। न मेथेते- न परस्परं बाधेते। न तस्थतुः- न तिष्ठतः। अन्यस्यै स्थानमदत्त्वा न तिष्ठत इति भावः। विरूपे- यद्यपि विरुद्धरूपे। समनसा- तथापि सहृदये। भद्रं च मे श्रेयश्च म इति। विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ इति च यः समन्वय उच्यते स एवात्र दर्शितः ॥३॥

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरौ न आवः।

प्राप्या जगद्भ्यु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ १.११३.०४

एवं समन्वयमुक्त्वा श्रुतेः परमतात्पर्यं निःश्रेयसं वक्ति भास्वतीति। भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इति श्रुतेर्निःश्रेयसं श्रुतेः परमतात्पर्यम्। भास्वती- ज्वलन्ती। सूनृतानाम्- प्रियहिततत्त्वानाम्। नेत्री- नेतृशक्तिः। अचेति- अज्ञायि। चित्रा- असाधारणी। नः- अस्माकम्। दुरः- द्वाराणि। वि आवः- व्यवृणोत्। जगत्। प्राप्य- प्रकाशं गमयित्वा। नः- अस्मभ्यम्। रायः- दानयोग्यसंपदम्। व्यख्यत्- प्रकाशितवती। उषा- ज्ञानोदयदेवता। विश्वा भुवनानि- सर्वं जगत्। अजीगः- उद्गिरति। सृजतीति भावः ॥४॥

जिह्मश्ये^१ चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये राय उ त्वम्।

दुभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ १.११३.०५

मघोनी- संपद्धती। उर्विया- विस्तारभावनामयी। उषा- ज्ञानोदयदेवता। त्वम्। आभोगये-
आनन्दानुभवाय। इष्टये- सत्सङ्कल्पाय यज्ञाय वा। राये- दानयोग्यसंपदे। जिह्मश्ये-
वक्रचित्तवृत्ताख्यनिद्रापीडिताय। चरितवे- वक्रत्वादुत्थाय विस्तारभावनामार्गे चरितुम्। दुभ्रं
पश्यद्भ्यः- वक्रदृष्टिसंपन्नेभ्यः। विचक्षे- विशिष्टप्रकाशनयुक्तदर्शनं दातुम्। विश्वा भुवनानि
अजीगः ॥५॥

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ १.११३.०६

क्षत्राय- क्षत्रियधर्माय। श्रवसे- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणोपलक्षितस्वानुभूत्यै। महीयै- महते। इष्ट्यै-
यज्ञाय। अर्थमिव- सर्वेषां नामरूपाणामन्तर्गतपरमार्थमिव। इत्यै- गत्यै। त्वम्। विसदृशा-
नानाविधानि। जीविता- जीवितानि। अभिप्रचक्षे- आभिमुख्येन प्रकाशयितुम्। सर्वमजीगः ॥६॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ १.११३.०७

एषा। दिवो दुहिता- चिदाकाशजा। प्रत्यदर्शि- दृष्टा। व्युच्छन्ती- तमो वर्जयन्ती। उछी विवासे।
ज्योतिषा व्याप्नुवन्तीति भावः। युवतिः- तरुणी। शुक्रवासाः- शुक्लवस्त्रधारिणी। ज्योतिषावृतेति
भावः। विश्वस्य- सर्वस्य। पार्थिवस्य- पृथिवीसंबन्धिनः। वस्वः- धनस्य। ईशाना- वशिनी।
उषः। अद्य- इदानीम्। इह- अत्र। सुभगे- सौभाग्यवति। व्युच्छ ॥७॥

परायतीनामन्वेति पाथ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम्।

व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युषा मृतं कं चन बोधयन्ती ॥ १.११३.०८

परायतीनाम्- परागच्छन्तीनामतीतानामुषसां विद्योदयानामिति भावः। पाथः- मार्गान्। अन्वेति-
एषा ज्ञानोदयदेवता अन्वागच्छति। आयतीनाम्- आगन्तुकानां विद्यानाम्। शश्वतीनाम्-
नित्यानाम्। प्रथमा। अध्यात्मभूमिकायां विविधा विद्याः सन्ति। सर्वा अपि उषःप्रतीकभूताः।
व्युच्छन्ती। जीवम्। उदीरयन्ती- उद्धरन्ति। उषाः- ज्ञानोदयदेवता। कं चन। मृतम्-
मरणोपलक्षिताज्ञानसंपन्नम्। बोधयन्ती- ज्ञाने बोधयन्ती ॥८॥

उषो यदग्निं समिधे चकर्थं वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य।

यन्मानुषान्यक्ष्यमाणान् अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमग्नः ॥ १.११३.०९

उषः- ज्ञानोदयदेवते। यत्- यदा। अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुम्। समिधे- समिन्धनाय। चकर्थ-
अकरोः। यत्- यदा। सूर्यस्य- आत्मसूर्यस्य। चक्षसा- प्रकाशेन। आवः- तमोविश्लिष्टिमकरोः। वृ-
वरणे। यत्- यदा। यक्ष्यमाणान्- उपासकान्। मानुषान्- जनान्। अजीगः- उद्गीर्णानकरोः। तत्-
तदा। देवेषु- द्योतनतत्त्वेषु। भद्रम्। अग्नः- कर्म। चकृषे- अकरोः ॥९॥

कियात्या यत्समया भवाति या व्यूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान्।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरिति ॥ १.११३.१०

समया भवाति- समीपस्था भवत्युषाः। यत्- यदेतत्। कियति - कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं
वा। आ इति प्रश्नार्थः। अस्या आनन्त्यमनेन प्रश्नेन ज्ञायते। याः- या उषसो विद्याः। पूर्वाः-
पूर्वमेव। व्यूषुः- व्युष्टाः। याश्च- या विद्याश्च। नूनम्- निश्चयेन। व्युच्छान्- व्युष्टा भवेयुः।

वावशानाः- ताः सर्वाः कामयमानाः । अनु कृपते- एषा विद्या अनुकल्पते । प्रदीध्याना-
देदीप्यमाना । एषा उषा विद्या । अन्याभिः- इतराभिर्विद्याभिः । जोषमेति- सङ्गच्छते ॥१०॥

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ १.११३.११

ये । मर्त्यासः- मनुष्याः । पूर्वतराम्- पुराणीम् । व्युच्छन्तीम्- तमो विवासयन्तीं ज्योतिषा व्याप्य
तिष्ठन्तीम् । उषसम्- ज्ञानोदयदेवताम् । अपश्यन्- दृष्टवन्तः । ते । ईयुः- गताः । अस्माभिः । नु-
इदानीम् । प्रतिचक्ष्या- दृष्टा । अभूत् । ये । अपरीषु- भाविनिशान्तेषु । पश्यान्- द्रक्ष्यन्ति । ते ।
यन्ति- आगमिष्यन्त्येव । सा सार्वकालिकेति भावः ॥११॥

यावयद्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरीं सूनृता ईरयन्ती ।

सुमङ्गलीर्बिभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १.११३.१२

यावयद्वेषा- द्वेषभावनानि वर्जयन्ती । ऋतपाः- प्रकृतिनियत्याख्यर्तपालयित्री । ऋतेजाः-
प्रकृतिनियतिजा । सुम्नावरी- सुखकरी । सूनृताः- प्रियहिततत्त्वानि । ईरयन्ती- प्रेरयन्ती ।
सुमङ्गलीः- शोभना । देववीतिम्- देवकाम्यम् । बिभ्रती- धरयन्ती सती । इह- अत्र । अद्य-
इदानीम् । उषः- ज्ञानोदयदेवते । श्रेष्ठतमा- उत्तमा । व्युच्छ ॥१२॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु दूनजरा मृता चरति स्वधाभिः ॥ १.११३.१३

उषा देवी- ज्ञानोदयदेवता । पुरा- प्राचीनकालेपि । शश्वत्- सन्ततम् । व्युवास- व्यौच्छत् । अथो-
अनन्तरम् । अद्य- इदानीमपि । इदम्- एतज्जगत् । मघोनी- संपद्वती सती । व्यावः- व्युच्छति तम
आवर्जयति प्रकाशेन व्याप्नोति । अथो- ततः । उत्तरान् द्यून्- भाविदिवसानपि । व्युच्छात्- तम
आविवास्य प्रकाशयिष्यति । अजरा- अजीर्णा । अमृता- मरणरहिता । स्वधाभिः- स्वधारणाभिः ।
चरति ॥१३॥

व्यञ्जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १.११३.१४

दिवः- आकाशस्य । आतासु- दिक्षु । व्यञ्जिभिः- व्यञ्जकैः । अद्यौत्- प्रकाशते । कृष्णां निर्णिजम्-
अन्धकारम् । देवी- द्योतनशीला । अप आवः- अपावृणोत् । उषा- ज्ञानोदयदेवता । सुयुजा- सुष्ठु
युक्तेन । रथेन- स्ववाहनेन । अरुणेभिः- दीप्तिमद्भिः । अश्वैः- अश्वोपलक्षितप्राणैः ।
प्रबोधयन्ती ॥१४॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।

ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्वैत् ॥ १.११३.१५

पोष्या वार्याणि- पुष्टिकराणि उत्तमानि भावनानि । आवहन्ती- आनयन्ती । चित्रम्- विचित्राम् ।
केतुम्- प्रज्ञाम् । कृणुते- करोति । चेकिताना- प्रज्ञापयन्ती । ईयुषीणाम्- गमनवतीनाम् ।
शश्वतीनाम्- नित्यानाम् । उषसामन्यासां विद्यानाम् । उपमा । उषाः- इदानीमागता विद्या ।
विभातीनाम्- ज्वलन्तीनाम् । प्रथमा- मुख्या । व्यश्वैत्- गच्छति वर्धते च । दुओश्चि
गतिवृद्धयोः ॥१५॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति।

आरैक्पन्थां यातवे सूर्यायागन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १.११३.१६

उदीर्ध्व- उद्गच्छत । असुः- प्राणः । न- इव । जीवः- अस्मदुज्जीवनभूता । आगात्- आगतवती ।
तमः- अन्धकारमज्ञानम् । अप प्रागात्- अपक्रान्तम् । ज्योतिः । आ एति- आगच्छति । सूर्याय-
आत्मसूर्याय । यातवे- गमनाय । पन्थाम्- मार्गम् । आरैक्- विविक्तीकरोति । यत्र- यस्मिन् मार्गे ।
आयुः- उज्जीवनम् । प्रतिरन्ते- चित्करणाः प्रवर्धयन्ति । अगन्म- तमर्चिरादिमार्गं गच्छामः ॥१६॥

स्यूमना वाच उदियर्ति वह्निः स्तवानो रेभ उषसो विभातीः।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १.११३.१७

वह्निः- मन्त्रवाहकः । रेभः- मन्त्रोच्चारकः । विभातीः- ज्वलतीः । उषसः- ज्ञानोदयदेवताः ।
स्तवानः- स्तुवन् । स्यूमनाः- अनुस्यूतान् । वाचः- मन्त्रान् । उदियर्ति- उच्चारयति । अद्य-
इदानीम् । मघोनि- संपद्वति । अस्मे- अस्मै । गृणते- स्तुवते । तदुच्छ- तमो विवासय । प्रजावत्-
सन्ततिसंपन्नम् । आयुः- जीवनम् । नि दिदीहि- देहि ॥१७॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय।

वायोरिव सूनृतानामुदर्के ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १.११३.१८

याः । गोमतीः- चिद्रश्मियुक्ताः । सर्ववीराः- सर्ववीर्यसंपन्नाः । उषसः- विद्यादेवताः । दाशुषे- दात्रे ।
मर्त्याय- मनुष्याय । व्युच्छन्ति- तमो विवासयन्ति । ताः । वायुरिव- प्राणानामिव । सूनृतानाम्-
प्रियहितवाचाम् । उदर्के- समाप्तौ । अश्वदाः- प्राणदा भवन्ति । सोमसुत्वा- रसनिष्पादकः ।
अश्ववत्- ता व्याप्नोतु ॥१८॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १.११३.१९

देवानाम्- द्योतनशीलतत्त्वानाम् । माता- जननी । अदितेः- अखण्डप्रकृतेः । अनीकम्- मुखभूता ।
यज्ञस्य- उपासनस्य । केतुः- ज्ञानभूता । बृहती- महती सती । वि- विशेषेण । भाहि- त्वं
प्रकाशस्व । नः- अस्माकम् । ब्रह्मणे- मन्त्राय । प्रशस्तिकृत्- प्रशंसनं कुर्वती । व्युच्छ । विश्ववारे-
सर्वैर्वरणीये । नः- अस्माकम् । जने- मनुष्येषु । जनय- सद्भावनां जनय ॥१९॥

यच्चित्रमग्न उषसो वहन्तीजानाय शशमानाय भद्रम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १.११३.२०

यत् । चित्रम्- असाधारणम् । अग्नः- प्राप्तव्यम् । ईजानाय- यजमानाय । शशमानाय- स्तोत्रे ।
भद्रम् । उषसः । वहन्ति । तत् मित्रः- स्नेहाधिदेवता । वरुणः- प्रकृतिनियत्यधिदेवता । अदितिः-
अखण्डप्रकृतिः । सिन्धुः- चित्ताधारशक्तिप्रवाहः । पृथिवी- भूमिः शरीरं वा । उत- अपि च । द्यौः-
नभः चित्ताकाशो वा । ममहन्ताम्- महत्त्वसंपन्नं कुर्वन्तु ॥२०॥

Dr.